

УДК 823.162.1-3.09

Світлана Сухарева

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

РЕФОРМАЦІЙНІ ТА КОНТРРЕФОРМАЦІЙНІ МОТИВИ ПОЛЬСЬКОМОВНОЇ ПРОЗИ XVII ст.

У статті представлено реформаційні і контрреформаційні мотиви польськомовної прози XVII ст. на помежів'ї української та польської культур. Звернено увагу на роль біблійних перекладів та постил у розвитку літературного реформаційного стилю. Вказано на ключову роль творчості Миколая Ціховича у формуванні цього пласта літератури на основі аналізу його антитринітарних виступів.

Ключові слова: реформаційні та контрреформаційні мотиви, антитринітарний рух, протестантизм, біблійна постилла.

Switlana Suchariewa. Reformacyjne i kontrreformacyjne wątki propzy polskojęzycznej XVII w. W artykule zaprezentowano reformacyjne i kontrreformacyjne wątki prozy polskojęzycznej XVII w. na pograniczu ukraińskiej i polskiej kultur. Zwrócono uwagę na rolę tłumaczeń i postyll biblijnych w kształtowaniu literackiego stylu reformacyjnego. Ukazana główna rola twórczości Mikołaja Cichowicza w tworzeniu tego gatunku literatury na podstawie analizy jego antytrynitarnych występow.

Wyrazy kluczowe: reformacyjne i kontrreformacyjne wątki, ruch antytrynitarny, protestantyzm, postylla biblijna.

Svitlana Sukharieva. Reformation and Counter-reformation motives in Polish prose of XVII century. The article deals with Reformation and Counter-reformation motives in Polish prose of XVII century across Ukrainian and Polish cultures. Attention is paid to the role of biblical translations and postillas in shaping of the reformation literary style. The key role of Nicholas Tsihovych works in the formation of this literature layer is studied on the basis of his antitrinitarian presentations analysis.

Keywords: Reformation and Counter-reformation motives, antitrinitarian movement, Protestantism, Biblical postilla.

Актуальність дослідження польськомовної реформаційної та контрреформаційної прози XVII ст. виникає з огляду на значну протестанську окциденталізацію тодішньої шляхти, зокрема сарматського напрямку – Радзивилів та інших представників так званої руської шляхти [1, с. 254]. Цей тип культурно-суспільної спрямованості тісно переплітався з розвитком біблійних перекладів та виникненням численних постил на основі фрагментів Святого Письма. Мета нашого дослідження – проаналізувати основні мотиви антитринітарної та контрреформаційної прози, яка виникла в добу бароко на пограниччі декількох культур і досі в межах цих культур не була чітко систематизована.

Відповідь на запитання, чому Реформація знайшла благодатний ґрунт на теренах давньої Речі Посполитої можна визначити за допомогою фрагменту праці «Odpis Jego Mości panu Adamowi z Bebelna Gosławskiemu, ministrobrońcy powochnochrzczeńskiemu», виданої в 1609 р. Анджеєм Пшевоводовським. Письменник вважав, що стан теології та шляхти переживав період занепаду, тож із цього приводу нарікав: «Якби хто лишень запитав, чому в наші віки віра, як бачимо, занепа-ла, а Святе Письмо по пасквилях розтягали, то маємо готову причину. Це сваволя,

яка в нашій країні засіла на троні. Вона стала доказом того, що стали всі рівними без старшого, добрими без кращого, багатими без заможнішого, але також мудрими без практики, ученими без ученості. Тож декому коза в руках доречніша, ніж Біблія, а втім він так нею маніпулює, наче саме для цього був народжений. До старозаповітного святого святих міг входити лише первосвященик. Сьогодні все, що тільки рухається, у Святому Письмі аж по лікті загрузло» [3, с. 5].

Одним із найчисленніших різновидів реформаційної та контрреформаційної польськокомовної прози були постилли – коментарі до Святого Письма. Цю традицію започаткував Якуб Вуек у 1575 р. в збірнику «Postilla katolicka», яка була відповіддю на працю «Świętych słów a spraw pańskich, które tu sprawował Pan a Zbawiciel nasz na tym świecie, jako prawy Bóg będąc w człowieczeństwie swoim Kronika albo postylla polskim językiem a prostym wykładem też dla prostaków uczyniona» («Postylla kalwińska») Миколая Рея. Натомість книгу «Postilla katolicka mniejsza. To jest krótkie kazania, abo wykłady świętych Ewangelii, na każdą niedzielę i na każde święto, przez cały rok, według nauki prawdziwej Koscioła Chrześcijańskiego Powszechnego» Якуб Вуек видав уже на початку XVII ст. Окрім цього богослова, постиллами займалися Ян Секлуціан, Гжегож Оршак, Петро Скарга й ін. Зразки постиллографії відіграли значну роль у формуванні гомілетики барокової доби.

Традиційно постилли складалися з інтенційної передмови й двох основних частин – біблійного викладу та морального повчання. На початку XVII ст. постиллографи стали розділяти тексти Святого Письма на окремі речення, більшість з яких слугувала епіграфами до проповідницьких творів. Негативний вплив на стиль постилл у часи бароко мав динамічний розвиток панегірика, який певною мірою десакралізував полемічні тексти. Вартісними в літеральному плані виявилися реформаційні постилли, які весь спосіб викладу основували на Святому Письмі. Однак у них відсутня агіографічна тематика, богородичні мотиви тощо. Антипротестанська літературна діяльність набула значної динаміки вже в період раннього бароко і особливо активізувалася у XVII ст. Головним літературним жанром контрреформаційного й реформаційного характеру стали апології та трактати.

На східних землях Речі Посполитої це протистояння згладжувалося національними негараздами, оскільки руська шляхта не могла визначитися, до якого табору їй примкнути в умовах тотальних утисків. Керуючись, а часом просто прикриваючись благом нації, вона піддавалася реформаційним віянням, що позитивно вплинуло на розвиток локального шкільництва, книгодрукування, перекладу Біблії та її інтерпретації. Варто теж пригадати той факт, що після отримання освіти у Вільні, Кракові чи Києві молодь продовжувала навчатися у західних університетах, звідки поверталася з іншим, реформаційним світоглядом і прагнула втілити нові ідеї на східнословянському ґрунті.

Доктринальну позицію «польських братів» виклав Валенти Смальціус, який виступив із апологічним опротестуванням праці кальвініста Якуба Заборовського «Ogień z wodą. To jest o unii traktacik, w którym się sprawa dawa dłączego ludziom tym, którzy się mniejszego zboru christianami tytułują, póki przy błędziech stoją z prawowiernymi Ewangelikami zgoda nigdy dojść nie może» (Торунь, 1619 р.). У подібному стилі написано твір «Krótka przestroga do braciej zboru Ewanielickiego

przeciwko śmiałości i niewstydlivosti Soczeńskiej a toż Ariańskiej, którą Roku tego 1600 wypuścili przeciwko Zborowi Pańskiemu» Яна Петриція. У працях Смальціуса та Заборовського зауважуємо значні розбіжності в аргументації.

Аріанство – зокрема, «польські брати» й «чеські брати» – процвітало на східних теренах Речі Посполитої, де знаходило вагому підтримку в фінансовому й освітньому планах. Сприятливі умови для антитринітарства на Волині виникали внаслідок значного економічного потенціалу. Головний протектор аріанства на українських теренах, київський підкоморій Єжи Немирич, засновник аріанської академії на Волині, був заможним магнатом.

Антитринітарії XVII ст. своєю сваволею сприяли вибухам повстань і суспільній непокорі. На думку Славомира Радоня, «На аріанах лежала певна частка вини за піднесення температури суспільних настроїв на Україні в 40-вих рр. XVII ст. Вважаємо, що повстання Хмельницького, яке завдало удару також по шляхетських визнавцях і протекторах аріанства, певною мірою відобразилося на їхній долі. Якби не цей чинник, який став поразкою шляхетського, у тому числі аріанського, стану володіння, запровадження антиаріанських конституцій навряд би чи було таким легким» [3, с. 21]).

Головним супротивником єзуїта Ціховича був Йонаш Шліхтинг з Буковця, який продовжив літературно-релігійні традиції Валенти Смальціуса. Він отримав освіту в Раковській академії, після чого навчався в Альтдорфському університеті, якого так і не закінчив. Ці події відображені в полеміці антитринітарія з лютеранцем Бальтазаром Мейснером. Мейснер у 1619 р. видав латиномовний апологію «*Brevis consideratione theologiae photinianaе...*», яка розгромлювала головні тези антитринітаріїв, унаслідок чого багато студентів видалили з навчального закладу. Серед вигнанців опинився теж Шліхтинг. Заперечення науки Бальтазара Мейнера аріанин творив упродовж багатьох років і зрештою видав у 1638 р. в Любчі. У цьому творі полеміст звернувся до всіх лютеранців Європи, оскільки опонента на той час вже не було в живих. Водночас письменник полемізував із «чеськими братами», не погоджуючись із ними в трактуванні Прологу з Євангелія св. Йоана.

Офіційна літературна діяльність Йонаша Шліхтинга розпочалась із суперечки з кальвіністом Даніелем Клементінусом у 1625 р. як реакція на латиномовну працю «*Antilogiae et absurdae...*» (Краків, 1623 р.). Відповідь опонента Данієля Клементінуса «*Antapologia to jest Odpowiedź X. Daniela Clementinusa na Odpowiedź P. Jonasza Szlichtinka...*» написано в 1626 р., але видано лише в 1630 р. Натомість відразу в 1631 р. Шліхтинг видав твір у відповідь на закиди кальвіністів – «*Na Antopologię X. Daniela Clementinusa odpowiedź*». У 1618 р. Клементінус полемізував також з «польським братом» Ієронімом Москожовським, тож літературні прийоми Москожовського і Шліхтинга мали чимало паралелей.

Дискусія Йонаша Шліхтинга з кальвінським міністром Даніелем Клементінусом спершу велась у спокійному тоні. Клементінус не мав заміру йти на поступки аріанам і закидав їм розкольництво. Із цього приводу наступний твір Шліхтинга був сповнений звинувачень.

Коли в 1649 р. Миколай Ціхович розпочав полеміку з «польськими братами», це не був теологічно підкований опонент, з яким свого часу довелося вести словесні

баталії Ієроніму Поводовському, Петру Скарзі чи Марціну Шміглецькому. Незважаючи на те, що серед антитринітаріїв було чимало талановитих ораторів та письменників, таких, як Анджей Вішоватий, Станіслав Любенецький, Самуель Пшипковський, Ієронім Москожовський, підтримувати полемічний диспут з Ціховичем довелося одному Шліхтингу, що значно понизило літературний рівень дискусії.

Лютеранці й кальвіністи в своїх полемічних писаннях поширювали радикальні теологічні погляди. Вони агресивно нападали на католицьку Церкву, вживаючи образливі слова і негативно відгукуючись про традиційні ортодоксійні тези. Таким стилем писали Миколай Рей, Гжегож Павел з Бжезін, Марцін Чеховіц, Марцін Кровіцький та ін. Між собою, зрештою, вони теж не доходили до згоди у більшості богословських питань.

Ключовою у боротьбі з протестантськими течіями була творчість Миколая Ціховича, на якого посилалися польськомовні письменники в критиці Східної (православної) Церкви. Ціхович, переїхавши із Великопольщі на схід, весною 1645 р. за дорученням отця-провінціала провів теологічний диспут у Києві на тему Берестейської унії, ставши на її захист. Водночас він долучився до триденного диспуту з ректором Києво-Могилянської колеґії Інокентієм Гізелем на тему дії Святого Духа. Ім'я цього письменника вживалось урівень з Петром Скаргою, Бенедиктом Гербстом і Михайлом Боймою. Із середини XVII ст. чернець виконував функції префекта Острозької колеґії, а пізніше викладав риторику в Київській колеґії. Після вибуху повстання Богдана Хмельницького Ціхович переїхав до Кракова, де видавав антиаріанські праці і провів решту свого життя, до 1669 р.

Перебуваючи на волинських землях у сумі декілька років, письменник дійшов до висновку, що унійні проблеми не вдасться розв'язати в ході звичайних полемізувань, натомість більшою від уніатства загрозою для католицької Церкви вважав аріанські впливи. Славомир Радонь так охарактеризував духовні інтенції письменника: «Швидше за все, він зрозумів, що здобуття православ'я – попри те, що воно в ті часи не було інтелектуальним партнером католицизму – було непосильним завданням навіть для декількох поколінь католицьких богословів. Натомість існував супротивник, який, хоч і позбавлений прав, почував себе достатньо впевнено й ще багато років міг утримуватися в Україні.» [3, с. 22]. Ціхович був автором творів «Wykłączenie ministrów ariańskich...», «Nowe zawstydzenie Socinistów...», «Pogrom Diabła Ariańskiego» та ін. Протягом довгого періоду цей богослов проводив полемічні диспути з Анджеем Вішоватим. Його підтримували Ян Генніґ і Францішек Рихловський. У письменника в антиаріанських працях знаходимо лемент над долею Польщі у зв'язку зі шведським «потопом».

У 1650 р. в друкарні Валер'яна Пйонтковського вийшла книга Ціховича «Wizerunek nieprawdy ariańskiej...» у відповідь на виступ Йонаша Шліхтинга «Wykład prawdziwy na cztery miejsca Pisma Świętego o Bostwie Jezusa Chrystusa...». Письменник уміло оперував складною теологічною проблематикою та екзегезою Святого Письма. Образність, іронічний тон автора, який іноді переростав в емоційну нетерплячку, будували неповторний індивідуальний колорит. Показовим у цьому плані є пояснення Ціховичем вислову «pierworodny wobec każdego stworzenia» (Kol 1, 15). Полеміст описав місію Христа як Царя і Господа усіх людей

– французів, англійців та представників інших націй. «У письменстві Ціховського простежуємо характерне явище. Вичерпавши богословські аргументи, він старається подолати своє становище за рахунок дорікань, нагадувань, звертань до почуття справедливості опонента, почуттів читачів» [3, с. 142].

Польський єзуїт уміло застосував методи полемізувань Ігнатія Лойоли, викладені в документі «*Pewne zalecenia służące do popierania prawdziwej wiary*» (переклад з 1554 р.), згідно з якими католики повинні були переймати риторичку своїх опонентів – боротися з супротивником його способами. Цей конфесійно відкритий популяризаторський стиль яскраво представлений у прокатолицьких творах Анджея Варгоцького, Ієроніма Поводовського, Якуба Вуйка, Валер'яна Вільцького, Петра Скарги, Тадеуша Грабовського, Марціна Лаца, Щенни Жебровського і, безсумнівно, Миколая Ціховича (Ціховського).

У трактаті «*Trzydzieści przyczyn, dla których każdy zbawienia dusznego i pocziwości swojej szanujący ma się odrażać od zboru tego, który Ariańskim zowią z krótką refutacją Katechizmu Rakowskiego*» (Краків, 1652 р.) Миколай Ціхович детально представив розбіжності різних віровизнань щодо сутності Пресвятої Трійці [2]. У першій передмові, із панегіричною присвятою Ядвізі Вікторії Ланцкоронській із Калішан, письменник розкрив прямий взаємозв'язок між турецьким поневоленням і активізацією аріан у Речі Посполитій. Натомість у другій («*Do robożnego i rozsądnego Czytelnika*») спростував перекирення біблійної герменевтики, дорікаючи антитринітаріям за тринадцять головних переступів щодо Святого Письма.

Головний текстовий масив полемічної праці Ціховича – це причини, через які необхідно уникати аріанських згромаджень. Таких причин автор нарахував тридцять: перекирення змісту Святого Письма; неправильний переклад тексту Біблії; фальшива аріанська біблістика; легковажне ставлення до Старого Заповіту; перекирення теології; спотворення апостольської науки; вибіркове (фрагментарне) трактування Біблії; звинувачення біблійних авторів у фальшивій інформації; непевна інтерпретація догматичних питань Церкви; байдужість до людей і недбале ставлення до їхнього спасіння; заперечення існування Пресвятої Трійці; блюзнірства про Ісуса Христа; зневажання Пресвятої Богородиці та святих; зневага до Святішого Отця і Докторів Церкви; зневага до всього християнства і польської держави тощо.

Більшість авторських докорів перетинаються або повторюються і мають надмірне емоційне забарвлення, незгідне з теологічною риторикою, у якій на перший план виходять головні правди віри. Автор концептично обіграв усі полемічні аргументи, звернувся до художнього схематизму, згідно з яким форма отримує перевагу над змістом висловлювань. Суттєвими у богословському плані були хіба що сімнадцята й вісімнадцята тези, у яких викривались помилки антитринітаріїв у розумінні Пресвятої Трійці і Божественної місії Ісуса Христа. Недаремно ці дві причини письменник доповнив додатком (розділ «*Przydatek. Krótka refutacja Katechizmu Rakowskiego nauk o Panu Chrystusie*») [2, с. 130].

Найбільшою поетикою, на нашу думку, сповнена поширена анафорична конструкція двадцять п'ятої причини, поділеної на двадцять шість фрагментів, кожен з яких розпочинається словами «*wierzą wszyscy*» [2, с. 185]. Зокрема, Миколай Ціхович зазначав: «*Wierzą wszyscy / że Bóg na wszystkich miejscach jest. Arriani [...] twierdzą,*

że Bóg obecnie w samym tylko przebywa niebie»; «Wierzą wszyscy / że Bóg każdego grzechu nienawidzi. [Arriani] twierdzą, że Bóg niektórych ludzi do szpetnych grzechów gwałtownie popycha»; «Wierzą wszyscy / że w Bogu są Trzy Osoby / jedna istność. Arriani to niewstydliwie bluźnią». У цьому полемічному фрагменті анафора поширена до синтаксичного й дискурсивного рівнів і чітко простежується її динамічний характер.

Лейтмотив антиаріанського трактату чи радше апології Миколая Ціховича – «Chrystus jest Osobą Boską», який найчіткіше виділений у прикінцевій частині «Konkluzja» [2, с. 205], натомість в основній – прихований за різноманітним риторичним засобом, емоційними вигуками, гнівними докорами. Примітним є той факт, що Миколай Ціхович був неперевершеним майстром художнього слова і слабким богословським ритором. Наприкінці XVII ст. це вдало використали інші полемісти, які достатньою мірою володіли богословським інструментарієм для відсічі протестанському вченню, проте шукали нових способів художнього викладу.

Окрім польськомовної контрреформаційної прози барокового періоду, контрреформаційні мотиви спостерігалися в творах інших ґатунків – проповідях, памфлетах, політичних брошурах, поберестейських богословських та історичних трактатах, «турчиках», ламентациях. Антиаріанські елементи знаходимо в польськомовних писаннях Мелетія Смотрицького, Шимона Старовольського, Фабіяна Бірковського, Петра Могилы, Касіяна Саковича й ін., які відверто відстоювали свою католицьку чи православну позицію.

Можемо зробити висновок, що в світлі літературознавчих досліджень простежується видимий занепад аргументаційної бази антипротестантської польськомовної прози XVII ст. Тим не менше, цей тип літератури розвинувся у концептичному плані, винісши на чільне місце художню систему образотворення, у якій з'явився не звичайний, а «аріанський диявол» і багато інших персвазійних елементів новаторства, завдяки яким слово набуло барокової символічної повноти. Незалежно від богословських поглядів обох сторін, література католиків та антитринітаріїв мала в цьому виді полеміки плідне поле для розвитку її художніх складників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухарева С. Риторичний простір польськомовної прози XVII ст. : [монографія] / Світлана Сухарева. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015. – 370 с.
2. Cichowicz M. Trzydzieści przyczyn, dla których każdy zbawienia dusznego i pocziwości swojej szanujący ma się odrażać od zboru tego, który Ariańskim zowią z krótką refutacją Katechizmu Rakowskiego / Mikołaj Cichowicz. – Kraków : Druk. Cezarego, 1652. – 218 [VIII] s.
3. Radoń S. Z dziejów polemiki antyariańskiej w Polsce XVI–XVII wieku / Sławomir Radoń. – Kraków : Universitas, 1993. – 169 s.